

PM
B

157
B.

81.

~~RN~~
~~B~~ BEÖTHY ZSOLT

~~VII-361~~
I/4159.

3.

MIKES LEVELESKÖNYVE

IRODALMUNKBAN.

III 6

154

101159

~~1178~~

BUDAPEST
LAMPÉL R. KÖNYVKERESKEDÉSE
(WODIANER F. és FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1.

Mikes leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: haszonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékaival, az alászálló borulat mélyülő melankholiájával megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva, mindenek előtt és mindenkinek. A levélíró, munkájának túlnyomó részében, oktatni kíván: vallásos eszméivel, vagy inkább hangulataival megnyugtatni és bátorítani a szenvedő lelkeket; saját és az emigráció sorsának tanulságaival hasznára lenni magyar feleknek; idegen természeti és erkölcsi viszonyok rajzával ismereteket közleni, melyek töredékességökben is szolgálatot tehetnek a jövő szellemi és gyakorlati fejlődésnek. De olvasván a munkát s számot törekedvén adni benyomásáról: úgy érezzük, hogy mindez a háttérben marad s benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival; egy léleknek a képe, a mint a történet és élet, a nemzeti és emberi sors borulatát egyszerű igazsággal és megható szeretetreméltósággal tükrözi.

Ez a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve, tehát több, mint száz esztendeje, egyre kedveltebb

és egyik legkedveltebb olvasmánya régi irodalmunknak; de ugyancsak ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy egész irodalmunk, az irodalomban megnyilatkozó művészi szellemünk fejlődésének egyik legfontosabb, legemlékezetesebb mértföldmutatóját látjuk benne. A szív is, a szín is több e lapokon, mint a mennyihez régi íróink általában szoktattak. Így, jóllehet, régi emberekről és távoli időkről beszél; olyan viszonyokat ismertet, melyeket, a Rákóczi-emigráció belső életének mozzanatain kívül, ma már behatóbban és alaposabban ismerünk; történeti adomákat közöl, melyeknek jórésze hamis és avult: mindennek ellenére közelebb érezzük őt magunkhoz, könyvét jobban a mi világunkhoz tartozónak, inkább a mi fogékonyságunkhoz szólónak, mint talán bárkit és bármit régi irodalmunkból. Ha ennek a sajátos jelenségnek okával tisztába jöhetünk, világossá lesz előttünk egyszersmind Mikes irodalomtörténeti jelentősége is.

2.

A *Törökországi Leveleskönyv* irodalmunk történetének voltaképp három korszakához fűződik: szelleme szerint a XVII. századi erdélyi irodalom körébe tartozik; felfogásával, hangulatával, nyelvével ennek az utolsó fecskéje. Mikes lelkén kívül mindenestre legérdekesebb tárgya: a Rákóczi-emigráció viszontagságai, belső élete, viselt dolgai, romlása, fogyása. Tehát annak a magyar nemzeti fejedelemségnek, szelleme és törekvései utolsó képviselőinek, bukása utolsó áldozatainak körébe vezet, melynek Mikó Ferenc, Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és társaik voltak a történetírói. E hagyományok pislá, kialvóban levő mécsét őrzik a rodostói bujdosók, kiknek emlék-írójuk Mikes. Munkája, legérdekesebb részleteiben, a XVII. századi erdélyi historiografiának epilógusa. E bezárult régi világ nemzeti és vallásos szellemének harciassága, élessége nem él benne; de egy igen szembetűnő s a kort különösen jellemző mozzanatát Mikes tisztán megőrizte és világosan tolmácsolja. A magyar nemzeti és a művelődési eszmének szoros és tudatos kapcsolata ez a mozzanat. A mint a XVII. századi erdélyi politika legnagyobb embereinél, Bethlen Gábornál és I. Rákóczi Györgynél szinte a vezérgondolat jelentőségére emelkedik

s hagyományának II. Rákóczi Ferenc is hódol: a kor politikai, történeti, paedagógiai és theologiai irodalmának eszmekörében is első rangú helyet foglal; legnagyobb képviselője: Apácai Cseri János. A magyarság és kultura ez egymásban és egymásért való szeretetének lelke egyik legkiváló és legkülönböztetőbb sugallója e kor irodalmának. Nevezetesebb képviselőit mind áthatja a nemzeti alapon és célból való művelődés, szellemi haladás vágya, mely hol a lelkes izgatás, hol a szenvedélyes bírálat hangján nyilatkozik. E szellem Mikesben, élesztve és táplálva franciaországi benyomásaitól, még elevenen él és hat. Csak olvasmányainak sokféleségére és széles körére, irodalmi hajlamának és kedvteléseinek folyton buzgó erejére gondoljunk; azután leveleinek azokra a komoly és fontos részleteire, melyekben a magyar ifjak szellemi tétlenségét korholja; őket a külföldi irodalmak művelődési forrásainak megnyitására, jó könyvek fordítására buzdítja; leánynevelésünk reformját sürgeti. E szellem terjedésének, áldásos termésének vágta útját a szatmári békével beállott nagy politikai fordulat, a nemzetietlen kor, mely a magyarság és művelődés eszméjét elszakította egymástól, hogy azután a felújulás mozgalma, élén Bessenyeivel, a régi hagyomány megújításával nyissa meg irodalmi, művelődési, sőt politikai életünk új korát. Szellemi fejlődésünknek ezt az egyszerű, de lényegében jellemző alakulását tartva szemünk előtt, láthatjuk Mikesben annak a régi felfogásnak és törekvésnek befejezőjét az idegenben, mely itthon már véget ért és feltámadásra várt, hogy a nemzetet is föltámaszsza.

Míg tehát ekként Mikest és könyvét, szelleménél fogva nemcsak a kurucvilági, hanem a XVII. száz-

zadi erdélyi irodalom utolsó termékének tekinthetjük, iratásának ideje (1717—1758) a nemzetietlen korba igtatja. Nem fektetek reá túlságos súlyt, de úgy tetszik nekem, hogy abból a mélységes változásból is megmagyaráz valamit, a melyen a magyarság lelke ezekben a válságos időkben keresztül ment. A végzetes sorsfordulatok viharai, százados hősi küzdelmek bukása, a nemzetet sújtó szenvedések áradata nem töri össze, nem fordítja el ifjúkori eszményeitől, egy pillanatra sem ingatja meg hűségében ez eszmények fejedelmi képviselője, ennek gyermekei, sőt emléke iránt. Mellettök, velök, érettök kitart mindhalálig: udvarukban, táborukban, számkivetésök házában, sírjok mellett. De hűsége inkább személyes hűség; hazaszeretete inkább féltő, mint lázongó; nyugalma nem kétségbeesés, hanem az Isten akaratóban való megnyugvás; az eget követelő forradalomnak egy leajzott idege. Nemzete sorsának, nyugalmanak, boldogulásának egy új forradalom hadi kockájára vetése nem lelkesíti többé, sőt visszariad tőle. Álmodozó lelkén bizonyos kiábrándulás vesz erőt, szinte természetes fejlődés útján, minden keserűség nélkül. Hazaszeretete, nemzete javán töprengő gondolkodása, egész sajáttságosan, a múltak panaszaival és a jövő ábrándjaival tele légkörében, valami gyakorlatias irányba tér. A nemzet érdekében új gazdasági ágak meghonosításán s az iskolázás javításán jártatja esztét. Ha a csalódások és szenvedések, a hosszú nyugalom és reménytelenség, a világ kedvezetlen folyása, Rákóczi oldalán, a bujdosók társaságában, egy, a német császárral ellenséges politikai életnek úgyszólván középpontjában így alakíthatnak egy kétségtelenül erős lelket: — nem értet-e meg ez sokat velünk az otthon maradt

magyarság psychológiájából? »A ki minket terem-
tett, annak legyen meg akarata rajtunk. Ő minket
például tett az egész nemzetünknek, és boldogok
azok, a kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal
együtt tartanak, és a kik többször hasonló okból el-
nem hagyják nemzetöket és örökségöket. Adja Isten,
hogy soha bennünket senki ne kövessen, és irtózva
halljon beszélni a mi hosszas bújdosásunkról.« (145.)

Az otthon maradottak okúltak rajtok; de na-
gyon is okúltak. Az új irány, melybe a nemzet tért,
s a melyen a világfejemények és a birodalmi politika
hatalommal és édesgetéssel mind tovább ragadták,
lejtős út volt. A szatmári béke nemzedéke abból a
gondolatból indult ki, hogy a nemzeti közjavakat,
melyekért egy századon át majdnem az elvérzésig
harcolt, innentúl az uralkodóház iránt tanúsítandó
hűségével, érdekei mellett lelkesedő áldozatkészségével
vívja ki és biztosítsa. Azonban az élet biztosságában,
a közrend uralmában, a felülről induló reformok kö-
zött, az európai közszellem követelte fejlődésben
a nemzeti gondolat mindinkább háttérbe szorult
a nemzeti öntudat elhalványodott, a nemzeti érzés
lanyhult egész az aléltságig. A korokat lelkekben
megismerni és ennek jellemző vonásáról elnevezni
törekvő történetírás ezt a hatvan esztendő *nemze-
tiellen* kornak nevezi. A megernyedtt nemzeti ener-
giát aléltságából az irodalom kezdi ébresztetni.
A riadót Bessenyei fújja meg, s az új szellem katonái
különböző zászlók alatt, más-más táborokba gyüle-
keznek, de Voltairenek, Vergiliusnak, Goethének,
Petrarcának tanítványait egy érzés, egy gondolat
kapcsolja össze Gvadányi követőivel. Ez a gondo-
lat, melyet az ébresztő Bessenyei számtalanszor
igen világosan és határozottan fejezett ki: a míve-

lődés ügyének új egységbe kapcsolása a nemzetiség ügyével. A XVIII. század utolsó negyedében új életre támadt irodalmunknak ismét ez az összefoglaló, vezető gondolata, melyet hirdet, magyaráz, példáz, szolgál, míg félszázad múlva, Széchenyi által, egész politikánknek uralkodó eszméjévé lesz s áthatja az egész nemzet lelkét. Reform-korunk megnyitó mozzanata igen jellemzően: az akadémia alapítása. Említettem, hogy e vezéreszmében foglalt kapcsolat milyen jellemző vonása a kurucvilágig tartott régi magyar szellemi életnek és irodalomnak, mely azután átalakult, nemzeti érzésében és törekvéseiben meglazult. Mikes képének, nyelve mellett, éppen ez a mozzanata az, mely ahhoz a régi irodalomhoz fűzi. És most a XVIII. század végén, mikor a szép királyné gárdájában újra föltámad a bújdosó fejedelem gárdájában elhangzott gondolat, az ő nemes szíven melengetett gondolat: egy műveltségé, mely igaz magyar, és egy magyarságé, mely igazán művelt: — Mikes kikel rodostói sírjából, visszatér a hazába, hogy a régiektől sugallott lelkét föltárja unokáiknak s a régiektől tanult szavát hallassa az új kor harmóniájában. Mikor nemzetének látóhatárán ismét föltetszik az ő ideálja, föltámad az ismeretlenség, az elmúlás éjjeléből és áldozni siet neki. Leveleskönyve, mely élményeit, gondolatait, érzéseit, irodalmi böngészkedését tartalmazza, a mint ezekről legbizalmasabb hívével negyvenegy esztendőn keresztül elbeszélgetett, a Márványtenger partjáról visszakerül a hazába s az új szellem szolgálatába áll. Az országnak az a pontja, a nyugati határszélen, a hol újra megjelenik, Szombathely, azzal a másik kettővel együtt, melyekhez itthoni pályájának legemlékezetesebb nyomai kötvék: a

haza legkelete, a honnan elindult, és legészaka, a hol búcsut mondott: mintegy költőileg jelképezik egész hazáját átölelő szeretetét.

Az új irodalmi mozgalom ismertette meg a nemzetet jórészt a múlt nemzetietlen korszak kevés magyar irodalmi termésével is, napfényre hozván azokat az íróinkat, kik az elmúlt rideg napokban a magyar műzsának ritka ihletéből: »ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!« — magyarul dolgoztak. Faludi Ferenc költeményes maradványait, báró Orczy Lőrincnek, a »nagyságos elmének« költeményes holmiját Révai Miklós bocsátja közre; Mikest is egy lelkes ex-benediktinus, az akkor Szombathelyt tanárkodó Kulcsár István adja ki 1794-ben. Előszavában azt írja az olvasónak, hogy e levelek »bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismeretre«, különösen történeti tartalmukkal. De gyönyörködtetnek a török világ leírásával és mulatságos példáikkal is. »Gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elmének barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes magyarságban, melyel a külömbféle dolgokat olly kellemetesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit kiki érdekeseeknek tarthatja a kiadásra.« E kiadás révén ismerkedett meg a nemzet először Mikes nevével, alakjával és könyvével. A munka azonban nem teljes tartalmával hatott, a mint Kulcsár képzelte, nem a benne feltáruló lelki világ vonzó bájával, gyöngéd szálainak egyszerű és finom szövédékeivel. A nemzet képzeletében egyetlen vonásból rajzolódott ki egész alakja: az utolsó magyar fejedelemnek utolsó »élő emléke, kin bú az írás«. Mikes, ki száműzött urának szemeit befogja és hamvait őrzi, a honfiúi keserv és honfiúi hűség képviselője lesz, azé a nagy gyászé

melylyel a magyar szív, a nemzet szíve évtizedeken át síratta a múltat. A levelekben megnyilatkozó lelkének ezzel a vonásával avatja őt Vörösmartynak *Mikes búja* 1826-ban, a reformkor szárnybontásának legelső idejében, hazafias költészetünk legnépszerűbb legszívhezszólóbb alakjai közé. Ő, a ki az élet forgását nemes és vidám humorral, legszomorúbb óráiban is áhitatos megnyugvással nézte, a ki minden könyvet letörölni, minden vergődő szívet elcsöndesíteni törekedett, mikor a forradalom után a hazátlanság és bújdosás napjai megint ránk szakadtak, Lévy József költeményével hány magyar szembe szöktetett könnyet, hány magyar szív keservét verte föl!

Leveleskönyvét Kulcsár után Toldy Ferenc adta ki újra 1861-ben, mikor láncaink oldozódtak s nemzeti közéletünk újra hajnallani kezdett. Nagy népszerűsége, elterjedése, teljességében való irodalmi méltánylása igazában innen kezdődik.

3.

Mi a Leveleskönyv voltaképen? Tartalma nagyon sokszerű. Leírja benne Mikes, levelek alakjában, magánélete eseményeit, utazásait és kirándulásait, sátorozásait és vadászatait, szolgálatát és sanyargását, időtöltését és unodalmát. Azután a fejedelemnek és udvarának életét, ünnepi találkozásait a török főemberekkel ; egyetmást, a mi fülébe jut, politikai terveiből, a mint a világesemények járása igazgatta ; imádott urának végét s a fejedelmi Rákóczi József aldunai expedicióját ; a bújdosók csalóka reménykedését és örökös készülődését, egyenetlenkedéseket és egymásután szomorú vesztőket : magára maradását. Tudósít a török birodalomnak külső és belső állapotáról, politikájáról, háborúiról, tárgyalásairól, kormányváltozásairól ; jellemzi különösen az új szultánokat és nagyvezéreket, természetesen főkép abból a szempontból, hogy milyen szívvel vannak a bújdosók és ügyök iránt. Böven ismerteti a nagy muszlim hatalomnak egész polgári, hadi és vallási szervezetét. Elevenen rajzolja meg azt az egész ethnografiai quodlibetet, a melynek közepébe «rakta kenyereket az Úr»: a törökök, görögök, örmények, oláhok életét, természetét, jellemét és szokásait. Érdeklődik a körülötte folyó gaz-

dasági élet viszonyai és módjai iránt s oktatva sokat beszélget különböző termelési ágakról, a szállómivélésről, gyapot-termelésről, selyemhernyó-tenyésztésről. Közben-közben olvasmányjaiból idéz, mesélget sokat és bőven: történeti példákat, tanító és tréfás mondákat, borsos és csattanós adomákat; így mondja el Mohammed szultán és Iréne történetét (63), mely részlete Bolyai Farkas és Kisfaludy Károly által költészetünk történetében emlékeztetéssé lett; egyenes fordítást is sző közbe, mint Silvia és Juliánna moralizáló dialogusát az önszeretetről (99). Mindez állandóan vonatkoztatva az életből vett benyomásaira és erkölcsi reflexióira. A külső világ dolgain kívül tele van a Leveleskönyv egyenest szubjektív részletekkel, belső életének oly egységes és egyirányú hangjok által mégis oly változatos mozzanataival, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, emlékeinek és vágyainak, gondolatainak hol sugaras, hol borús játékaival.

A nagy és sokféle anyag a Leveleskönyvben tarkán halmozódik, szeszélyesen váltakozik, sőt tördelődik mindvégig. De mindennek ellenére elválaszthatók a leveleknek bizonyos, egymás után következő csoportjai, melyek tárgy és hang tekintetében mégis mutatnak bizonyos, igaz, hogy laza egységet. E csoportok a következők:

1. A bujdosók megérkezése Törökországba, harmadfél éves bolyongásuk állomásról állomásra, végül megtelepedésök és összeverődésök Rodostóban. Mindez, az új és érdekes benyomások sora, az ifjú fogékonyságnak, lelki mozgékony-ságnak teljes és állandó frissességével, szinte röpkedvességével és még föl-fölbredő bizalmával van előadva. Mind ennek olyan mértékével, melyet innentúl az

állandósúlt élet egyformasága, az egymást követő csapások, a politikai körülmények kedvetlensége hovatovább apasztanak. Mikes sohasem öregszik meg egészen, de itt még az egészen fiatal, a jellemzően fiatal Mikes áll előttünk. Szeme folyton tágra nyitva s az előtte tarkálló képek minden vonására szomjasan figyelve; lelke állandó mozgásban s beszédes ajka örök mosolylyal csúfolja meg sorsát: még a földindulással is tréfál (26), sőt a communió is adomát juttat eszébe (31). Az ifjú, vándor Mikes levelei (1—36).

2. Rodostó és népe, a fejedelem és udvara, az emigránsok és életök módja, a Bercsényi-ház Kőszegi Zsuzsival; e szerelmi történet bájos chiaroscuroja, mely egyszerű igénytelenségében meghatóan emelkedik ki a pestisnek rémes, s a bujdosókat tizedelni kezdő halálnak melancholikus háttéréből, befejezését a következő csoportban nyerve. A szabadulásba vetett régi, vékonyka bizalma is foszladozni kezd; a szultán Paszaroviczon megbékélt a császárral, »reménységöket ládába kell zárni«. A hitnek vigasztaló erejére mind nagyobb a szüksége, a valóságos gondolatok egyre több tért foglalnak el és sűrűbben jelennek meg. Ügyök sikerében vetett hitének fogyásával szinte arányban és kárpótlásul erősödik hite az Istenben (37—51).

3. A történeti kivonatok, példázatok, adomák lépnek előtérbe s egészen a már említettem erkölcsi párbeszéd fordításáig ezek foglalják el a levelek legnagyobb részét. Az élet mind egyhangúbb, új benyomásokat könyveiben kell keresnie s lelkének föl-föltetsző sugarait ezeken ragyogtatja. Bercsényi halála, Zsuzsinak Lengyelországba távozása és Rákóczi Györgynek, a fejedelem kisebbik fiának

iatogatása, melyek más-más jellemű, de élénk felindulásba hozzák lelkét, a leveleknek ebbe a csoportjába foglalvák (52—99).

4. A lengyel trónviszály miatt kitört európai háborúskodás hírei s bennök foganó új reményeik, melyek a sors kegyetlen iróniájával érnek véget; a rég várt fegyverzőreire Rákóczi Franciaországba készül, de az Úr örök hazájába inti. Mikes mindenét vesztette, célját az életének, melyet egyesegyedül fejedelmének szentelt. Minden lázongás és kitörés nélkül mélyen és igazán tudja éreztetni a mindenét féltő szív aggodalmát ép úgy, mint a mindenét elvesztettnek fájdalmát. Gyászát csak ez egyetlenegyszer érzi igazán szemben áhítatával s mennyit mond e férfiúi lélek bánatáról az a kicsinynek tetsző vonás, hogy a Rákóczi betegségéről, haláláról, végintézkedéséről és temetéséről szóló levelekben (110—115) egy szó sincs azokból a kedveskedésekből, szíveskedő tanácsokból, nyájas kérdezősködésekből «nénjéhez», melyeknek a többi mind oly bővében van. A Leveleskönyvnek komoly, férfias elégiái ezek (100—122).

5. Rákóczi József megérkezése, aldunai hadi vállalata és nyomorúságos pusztulása; Mikes küldetése s egy évig időzése Moldva- és Oláhországban. Az írói művészet és Mikes lelki élete szempontjából egyaránt rendkívül érdekes és becses levelek. Az élmények változatosságától rég elszokott, ötven felé közelgő Mikesben az új bonyomások tarka tömege s talán hazájának közelsége, az erdélyi havasok és a Bozza vize, föl-fölbresztik a régi fogékonyságot, frisséget, szemléletességet, míg a boldogtalan Rákóczi Józsefben legteljesebb, legelevenebb és legbeszédesebb jellemképét rajzolja. Ennek a jellem-

rajznak csak egy mélyen megható vonására utalok : ítéleteiben és hangjában a keserűségnek és elnézésnek vetekedésére, melyek mindegyike az atyának, az öreg fejedelemnek Mikes szíven melengetett szent emlékében találja forrását (123—156).

6. A második rodostói élet, melynek sem reménye, sem csalódása nem lehet többé. A bújosók igazán kegyelemkenyérre jutottak s a hányan maradtak, «elférnek egy szilvafa árnyékában». A lekötöttség, kilátástalanság, egyhangúság, megszokottság tárgyakat nem kínálnak Mikes leveleihez ; az örökösödési háború már csak hír neki, melyhez reménység nem fűződik ; kegyelmi kérvényének visszautasítása sem zavarja fel. Ismét olvasmányai mélyed és önlelkébe. Leveleit a török birodalom bő ismertetésével tölti meg s a nyugodt, derűs, szerető öreg szív nyájas hangjait hallatja. Befejezettnek érzi az életét s mély vallássossága mécsének tiszta lángjával világít vissza útjára (157—207).

Ime a Leveleskönyv anyagának s felfogása és hangja fejlődésének vázlata. Ha most mindezt a sokféle tárgyat, irányt és hangot bizonyos egységben kívánnók tekinteni s a munka foglalatát röviden határozni meg, talán azt mondhatnók, hogy *hű és gazdag rajza egy vonzó és fogékony lélek félszázados életfolyamának*, a mint a világ folyását, a maga sorsát és olvasmányait gondolataival, vágyaival, érzéseivel tükrözi. Föltárja benne Mikes összes külső és belső élményeit. A dolgok felfogásában és megítélésében ép olyan igaz, sohasem tétovázó, olykor szinte naiv egyenesség, mint a milyen fentartás nélkül való nyíltság és őszinteség gondolat- és érzésvilágának megnyilatkozásaiban. A levél-

írásról maga két helyen (56. 75) szól. Emitt nem szenvedheti az affektáló leveleket, melyeknek írói, «ha egyébként nyájasok is, reá akarják magukat tartani» ; amott azt mondja, hogy «vannak olyanok, a kik leírják, a mit akarnak mondani, de a csak száraz, sötét és ízetlen ; némelyek pedig a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik». Más szóval : magukat adják a levélben, egészen és leplezetlenül. Mikes ilyen leveleket ír. Írja a hosszú egyhangúság és tétlenség napjaiban, melyeket átpipáznak és át-hevernek, de a melyek az ő eleven, mozgékony lelkét valamely belső foglalkozásra, maga-magával való folytonos számvetésre és ennek följegyezgetésére irányozzák. Semmit sem titkol, semmit sem szépít, nyomorgását és sikertelenségeit, megbánt és helytelen felindulásait s kedvének pajkos szeszeneéseit ép oly kevéssé, mint nemzete sorsára és feladataira vonatkozó gondolatait, melyek aligha voltak összhangban bújdosó társainak nézeteivel. Egész lelkét olyan tartaléktalan nyíltsággal fedi fel, a milyennel csak oly bizalmasa előtt nyilatkozhatott, a ki második énje volt. Az, a kívül beszélt, bizonyára nem is a második volt, hanem önmaga.

4.

Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével s a francia irodalom némely ismert és divatos termékeinek hatása alatt levelekké, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóit irta össze könyvében. Ezek a levelek, amint előttünk állanak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésekül, azok után az élmények után, a melyek változatos tartalmukat képezik. Ennek a föltevésnek egyként ellene mondanak ép úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége.

A ki ama föltételekről csak némi tájékozottsággal tekinti e levelek nagy részének leíró és elbeszélő módját, habozás nélkül igazat fog adni meggyőződésének, hogy közvetetlen benyomásokat, jelen vagy aligmúlt szemléleteket örökítenek meg. A képeknek olyan határozott és aprólékos vonásai, az eseményeknek annyi kis, szinte mellékes mozzanata, az előadásnak az a valószerű elevensége és jellemző részletezése, a mint mindezekkel a tengeri betegségnek (1), a török császár gallipolii veres hintájának (2), a nagyvezér első fogadásának (7), Mikes drinápolyi

és jeniköi lakásának (10, 15, 19) szemléletes rajzától s az öreg Bercsényiné arcképétől (22, 24) kezdve lépten-nyomon találkozunk, távolabbi emlékezetből nem eredhetnek többé, minden bizonynyal közvetetlenül papirra vetett benyomásokat őriznek. Ide mutat az a körülmény is, hogy épen az ilyen természetű részletek a régebbi levelekben leggyakoribbak és legfrissebbek; nemkülönben ide mutatnak a tárgyi ismétlések, egymástól nem is nagyon távol (6—9, 146—147, 147—148, 103—200). Azután erről a tettetést nem ismerő, egyszerű, naiv lelkű Mikesről, a kinek mindig a szíve, az egész szíve van az ajakán, miként lehetne csak elképzelnünk is olyanféle érzelmi mesterkedéseket, hogy már Rákóczi halálának sajgó sebével, életének legmélyebb fájdalmát, utólag írván a megelőző napok történetét, való hűséggel lett volna képes átjátszani a fejedelem betegségének első nyomain támadt aggodalom, a felépülésére gondoló reménykedés s a haláltusája előtt való vergődés és gond (III) érzelmeibe és hangjaiba. Hiszen nincs összes levelei között egy sem, mely épen érzésének meleg és igaz közvetetlenségével mélyebben hatna, mint az (III), melyben Rákóczi halálos betegségének legelső jeleiről, még vigasztalást keresve szól, noha isten akarátában meg kellene nyugodnia, ha jó keresztyén volna; «de mikor erősen szeretünk valakit, akkor a látható elfelejteti velünk a láthatatlant». Ha Mikes igazán az, a kinek ismerjük, úgy az emelkedő felhőknek, a növekedő borulatnak ezek a finom árnyéklatai: az igaz érzés művészete, nem a számításé. Nem egykori, felújított érzelmeit festeti, hanem azokból szól, a melyek épen szívét dobogtatják. Nem, a Leveleskönyv nem emlékirat,

sem egyfolytában, sem megszakításokkal készült emlékirat, hanem levélformában írt vagy levél formába átalakított napi följegyzéseknek későbbi kiadásra szánt gyűjteménye. Hogy mikor vagy milyen időközökben gyűjtötte, vagy másolta őket könyvébe : alárendelt kérdés.

A munka nem lehet missilis levelek sorozata sem. Ennek a régi s be még mindig nem fejezett irodalomhistóriai kérdésnek történetével és egyes mozzanataival e kis értekezés megszabott keretében nem foglalkozhatom. A vita folyamában Toldy Ferenc óta Mikes leveleinek igazi *levél-volta* ellen összehordott s eléggé ismert bizonyítékokat nem is szükséges ismételni. De megtoldhatom még olyan-nal is, mely előttem szinte döntőnek tűnik föl. Mikes nénjét, P. E. grófnét, a kivel állítólag levelez, szeretett atyjafiának, kedves beszélgető társának, legbizalmasabb meghittjének mondja és tünteti föl. De az összes levelekben nincs egyetlenegy vonás, melyből rokoni viszonyuk mibenlétére, természetére határozottabban csak következtetni is lehetne. Hiába keresünk egy szót, mely a levelezés kezdeténél korábbi időre vonatkoznék, valamely régi, közös emlékek, akár csak találkozásuk megemléztését, egy konkrétabb vonatkozást viszonyuk alapjára, keletkezésére, fejlődésére. Elképzelhető-e ez Mikesnél, kinek gyermekemlékei Zágon képevel oly melegen élnek s annyiszor fölmerülnek lelkében ?! Az első levélben említi, hogy két hónapja, tehát még Franciaországban, kapott nénjétől tudósítást ; e szerint előbb is leveleztek volna. De a könyv végén meg azt írja Mikes, hogy gallipolii levele az első, melyet nénjének írt. Csak *leveleskönyvére* gondolt a *levelezés* helyett, mely ha igazi lett volna, ez az

ellenmondás lehetetlen. Ez az utolsó levél azonban egy, még erősebb bizonytságot is szolgáltat. A levelezést egész világosan befejezi, *amen*-nel a végén, a nélkül, hogy a befejezésnek valami okát adná. Igazi levelezés így nem végződhetik: megszakíthatja a halál befejező elmélkedés nélkül, vagy megszakíthatja a levelező elhatározása s akkor meg is mondja az okát. Ez egy munkának, egy gyűjteménynek a befejezése, irodalmi végszó. Mikes Zay Zsigmond halála után egyedül marad Rákóczi társai közül; a porta a később összeverődött magyarság bászbugjává, fejévé teszi; hetvenedik esztendejéhez közelít: «a virágból kóró lett» (85.) Annak a világnak, amelyhez tartozónak érezte magát, lehullott előtte a függönye. Több mint egy évi vakoskodás után csodálatosképen visszanyerte szemvilágát; de azért csak homályban maradt minden körülötte. Nincs mit látnia, nincs mit várnia, nincs mit megélnie többé. »Annyi hosszas bújdosása után nem kíván más boldogságot, hanem hogy az Úrban haljon meg.« Leszámolt magával és az élettel; följegyezni valója sincsen többé s egy pillantást vetve külső és belső életének tükrére, mély fohászkodással leteszi a tollat.

A Leveleskönyvnek ilyen felfogása vezet legkönnyebben irodalomtörténeti jelentőségének pontos megjelölésére is. Az irodalmak fejlődésének igen nevezetes, korszakos határpontjai azok, melyeken az emberi lélek képe, egy-egy új szellem által, egy-egy új munkában, igazság, erő, teljesség tekintetében haladást mutat. Lépésről lépésre való haladás ez, a mint a lira nyer a lélekbe pillantás mélységében és föltárásának bátorságában; a mint az elbeszélt események, melyek között az emberi

élet hányódik, tettekkel izmosodnak, melyeket jó-ság és gonoszság sugallanak, a tettek gyökerei mind mélyebb és mélyebb rétegekben, szálaiknak egyre dúsabb bokrában és finomabb szövédékeiben mutatkoznak. A lélek egy-egy érzésének, szenvedélyének tisztább felismerése és igazabb kifejezése, egy-egy mélyebb rétegének, talán rejtélyének feltárása, mozgalmainak valószerűbb feltűntetése, egész képének teljesebb, hívebb és elevenebb ábrázolása, ahogyan az irodalmak életfolyamában megjelennek: mindezek nemcsak mint kiváló írói szellemek képességének bizonyítékai fontosak, hanem mint a műszellem haladásának emelkedő fokozatai is. Ebből a szempontból oly nagy jelentőségű emléke XVI. századi irodalmunknak a Karádi-féle *Balassi Menyhárt árultatásának* komédiája, minden formátlansága, kezdetlegessége mellett is; azt mondhatjuk, hogy ez a színmű, mely kegyetlen szatirájával egy lélek sötét mélységeibe világít, az első igazi jellemrajz költészetünkben.

Ezen az uton kell keresnünk Mikes Leveleskönyve irodalomtörténeti fontosságának kulcsát is. Az olasz Carducci *Petrarca sírjánál* című híres tanulmányában írja a következő sorokat: «Petrarca volt az első olasz költő, aki érezte, hogy az egyén lelkének is lehet története, akár az egész emberiségnek; hogy a legjelentéktelenebb eseménynek is megvan a jogosultsága rá, hogy dalban hangozzék tovább, ha az embernek lelkét érinti és szívében viszhangot ébreszt.» Ez a gondolat, majdnem szóról-szóra egyenesen vonatkoztatható Mikesre és a *Törökországi Leveleskönyvre*. Ezt is megilleti bizonyos elsőség irodalmunkban. Az első magyar munka, mely egy emberi lelket, valójának minden elemével,

szövedékének világos képével, egyéni sajátosságának eredeti színösszetételében, életének mozgalmas elevenségében tisztán és teljesen tár föl előttünk. Némileg elődje már a költő Balassi Bálint; de a léleknek az a képe, melyet az ő lírája sugározat, minden színgazdagsága és nagyobb művészi értéke mellett sem látszik olyan, összes vonatkozásaiban befejezetten, hiánytalanul teljesnek, mint Mikesé a levelekben. Ebből a szempontból a Leveleskönyv Petőfi lírai költészetének méltó elődje. Mikes lírát irt, midőn napjainak folyását jegyezte; Petőfi életének történetét írta, mikor lantját pengette.

5.

Akármilyen jellemű az így feltüntetett kép, mindenesetre megvan a művészet lélektanában gyökerező művészi varázsa. De Mikes lelkének rajza emberi varázsával is meghódít. Ezek a vonások, Toldy Ferencnek 1861-ben megjelent derék tanulmánya óta, többször, szebben és alaposabban ki vannak fejtve kritikai irodalmunkban s a köztudatba is jobban átmentek és kiteljesedtek, hogysem elég ne lenne egyszerűen és röviden rájuk mutatnom.

A Mikes alakjára jellemző vonások közül talán épen csak »anyajellegők« nem volt eléggé kiemelve, épen az, a mely a valamennyiökből szövődő kép hasonlíthatatlanul vonzó benyomásának fő forrása. Ez Mikes testi épsége, törhetetlen egészsége, mely egész lelki világára és életére is határozó. (Hogy Mikes ifjúi fogékonyságát, elevenségét, ruganyosságát, kedélyének tiszta, folttalan zománcát aggkoráig megőrizte : annak legegyszerűbb magyarázata, hogy testi épségét is megőrizhette.) Dicséri jó álmát s ha éber, akkor igazán az, noha nem épen beszédes. Huszonhét éves korától hatvankilencig, a Leveles-könyv készültének egész ideje alatt, mindössze csupán kétszer látogatta meg rövid, néhány napos lázas betegség (76. 154), akkor is csak olyan, hogy a ká-

posztaleves segített rajta. Hajló korában világtalanság fenyegette (193) ; az is egy jó esztendő mulva, mintegy isten csudájából elmúlt róla. Ez az ép szervezet, melyen nem fogott kór, ragály, nyomorúság, fáradság, időjárás, ez az alapja annak az egészségtől duzzadó lelki szervezetnek, mely dacolt a balsorssal, egy ifjan letört élet minden visszásságával, hazátlansággal, reménytelenséggel, egyedülvalósággal. Ebben gyökerezik csodálatos lelki egyensúlya, mely minden elevenségének, vidám és borús felindulásainak ellenére, nagyobb, merészebb ingásokat sohasem mutat ; nem szédíti és ragadja el szerelme, nem kergeti kétségbeesésbe életcéljának szétfoszlása, eszményétől való elszakadása rideg magányossága. Ebből sarjad annyira jellemző naiv, becsületes érzékisége, mely a munkának egyik legelmésebb levelét (83) sugallja, Zsuzsi iránt érzett, különben oly nemes szerelmét is szinezi s könnyen csalja képzeletét kényes dolgokra és borsos tréfákra (49. 55. 58.). Ebben érik szeretettel teljes bizalma ép úgy, mint sohasem lankadó érdeklődése a világ és emberek iránt, nemkülönben az az ösztönszerű hajlama, hogy minden élményét addig hámozza, míg valamely megnyugtató, vigasztaló tanulság magját nem találja meg benne.

Sajátságos, hogy ez a csupa egészség, csupa frissesség ember még sem látszik igazán a külső életre teremtve, inkább a belsőre. Nem a tettek, nem is az események hullámain folyik igazán az élete, még csak a külsőre vonatkozó tervelgetéseken sem, hanem inkább a gondolatokén és az érzelmekén. Érzelmei, merengései, vágyakozásai sem izzanak a hevesebb vágyig, sem a közügy, sem a maga boldogsága érdekében. A feszülő húrt, midőn sírni vagy ujjongani kezdene, egy tréfaszóval elszakítja. A tét-

lenségre kárhoztatott bús magyarok között egy tétlen vidám magyar. Az emigráció politikai életében is, a mennyiben ilyenről szólni lehet, egy kissé «a malom alattról» vett csak részt. A tervezgetésekhez, számításokhoz nem sokat értett; nem is igen volt kedve s úgy látszik, szava sem hozzájuk. Tanácsát a fejedelem és fia nem kérték; ő csak hű ragaszkodásával szolgálhatott s becsületesen intézte az udvar dolgait. Csak egyetlen fontos politikai tanácskozásukban való részvételéről tudunk bizonyosan (114.), mikor Rákóczi halála után a porta Ibrahim efendivel megkérdezte a bujdosókat, «ha akarják-e, hogy szegény üdvözült urok nagyobbik fiát Rodostóba hozassa». Minthogy a legtöbb hivatásos politikus előtt, az igazán kiváló kivételével, csak a politikai tehetség és tevékenység jó számításba az emberek megítélésénél: ebben kereshetjük magyarázatát annak a lenéző ízű szónak, mellyel egy, különben kétes hírű diplomata, Bohn vagy Bon, Mikest, ezt az eleven eszű, gazdag és nemes lelkű s oly mozgalmas belső művészi életet élő embert «korlátooltnak» jellemzi.

Igaz, nem volt sem mélyebb, sem egyeteme-sebb szellem; de ha «korlátokat» keresünk Mikes valójában, akkor jellemzően mindenk előtt azok a korlátok fognak szemünkbe tűnni, melyek a nemes gondolatok és érzelmek területét határolják. Ezeket a korlátokat nem lépte, nem tudta átlépni soha; egész élete a tőlök határolt területen folyt le. Az volt mindenk fölött, a minek nemzete nézi, mióta csak megismerkedett vele, a minek költőink éneklik: a hűség megtestesülése. Annak a *Székelýföldnek* volt a gyermeke, melyről Szeőke Ámbrus énekelt:

Kicsiny vagy,
Mégis nagy
Hűvség ott ;
Hideg vagy,
Mégse fagy
Szived ott.

Magával hozta, megőrizte szülőföldének ezt a, kuruc elődjétől megénekelt meleg hűségét. Lelkének uralkodó, életének irányító vonása s egyszerűsmind végzete: magasztos, fölálodozó ragaszkodása fejedelméhez és fejedelmének emlékéhez. «En, a ki egész életemben bujdosam, és végtére tizenhat esztendő koromban a hazámat elhagytam, az bizonyos, hogy a szabadságkeresés akkor az elmémben nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta», vallja 1727-ben (85) és majdnem hasonló szavakkal újra 1738-ban (175). Jellemzően érdekes, hogy ezt az érzést sohasem magyaráztatja, eredetében és okaiban nem vizsgálgatja, lelkét betöltő uralmában és életére való befolyásában, mint az Úr rendelésében megnyugszik; mindebben és mindez által szinte ellenállhatatlan természeti, elemi erőnek érzi és érezteti. E benyomásban érezzük, a játssi enyelgés és nyugodt áhítat színe alatt, a legmélyebb rejtelmet, melyet az emberi lélek titkaiból feltár. Uralkodik egész valóján, a legmeghatóbb önzetlenség képeinek és nyilatkozatainak sorában. Szolgálja urát kilátástalanul, mindig áldozatkészen. olykor nyomorogva s mint magyar büszkesége mondatja vele: sohasem az *adoméért*. «A kik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök?» írja (32). Önérzet, büszkeség, a mint a kérestől a szükségben is vonakodik; a mint urának

rosszkedvű bizalmatlanságára fölindul s azután tén-
den és könnyek között kéri bocsánatát (121);
a mint Rákóczi halála után felemelt fővel, néma
szenvedéssel dacol környezetének gyanúsításaival
(120): nyilatkozott-e valaha nemesebb és vonzóbb
módon ?

Hazájának szolgálata fejedelme szolgálatába
és irodalmi munkásságába olvadt. Hazaszeretete
inkább természeti, mint politikai hazaszeretet. Ko-
rábban ki-kikel a gonosz, kegyetlen, bosszúálló
fejedelmek ellen (32), de inkább erkölcsi és vallásos,
mint politikai vonatkozásban és felindulással.
A másvilági ítélőszék előtt az ilyen «fejedelem
hiába fogja azt allegálni: a ministerim javallották
nékem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban
is üldözzem». Hogy hazája szenved s ő hazájáért
szenved: nem emlegeti. Mikor reá gondol, az ott-
honnak édes, békés emlékei, családjának korán el-
hagyott köre, nemzetének zavartalan boldogulása:
ezeknek a képzeleti melegítik szívét. A forradalom
szenvedélyei sohasem hevitették; eszmekörére
már szinte idegenül tekint; lélektani forrásai
között nem tud szemet húnyni a kevésbbé ideá-
lis motívumok előtt sem (135); s mikor ki-
látástalan törekvéseivel az ő nyugodtabb, józanabb
felfogása összeütközésbe jő: szabadon és őszintén
hangot ad neki. Még akkor is, ha egy új fölkelés
készülődései legédesebb személyes vágyai betelésé-
nek káprázatával kecsegtetik. Minden sebe közül
a hontalanságé sajgott legtovább. Mily erősen vá-
gyódik haza; mily megindultan köszönti a honából
érkező Oltot (142); milyen boldogan látja Erdély-
nek legalább a köpönyegét s iszik a Bozza vizéből
(146) ! De Rákóczi József kalandja, mely hazájával

kecsegteti, azt vérbe-könnybe borítaná, a siker reménye nélkül. A közérdek ellentétbe kerül lelkében a maga érdekével s ő ép oly nemes belátással, mint magasztos önzetlenséggel hálát ad, hogy egy valamire való magyar sem jött közéjük (137), kiket a porta az ország fölkeltésére indított. »A hazám javát és csendességét kell kívánnom, nem a magamét«, írja (164). Ime fejedelméhez való hűségének és hazaszeretetének jelleme, az önzetlenség legtisztább ragyogásában.

Reményeiről, vágyairól egymásután mondott le. Le kellett mondania szerelméről is. Ezt a szerelmet, melyet nyolc esztendőn át őrzött szívében, elejétől valami egészséges, érzéki vágy melegíti át, de csak annál jobban megnemesíti a szeretettnék érdeke, talán szeszélye előtt kétszer meghajló, hűtlenségét egy zokszóval nem vádoló, távozásakor tőle könnyel-mosollyal, áldó búcsúval való önzetlenség. »Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyémet is viselje? ... Végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények« (75). Vajjon ha olvasta volna Zsizsi ezeket a leveleket, árvaságában vagy özvegységében elgondolkodhatott volna rajta, hogy ime mijévé lehetett volna Mikes egy jó asszonynak: megijedt volna-e a kettős szegénységtől és elhagyta volna-e? Hogy a szerető ragaszkodásnak, a magával nem törődő odaadásnak, a nyájas gondoskodásnak, az élet mézének milyen mértéke lakott Mikesben: valamennyi levele tanúsítja. De nem volt senkije, a kit körülölelhetett, dédelgethetett volna vele, egy szív, amely kitartott volna mellette és szeretettel kísért volna útját. Ő tele volt ezekkel a tárgyat kereső érzelmekkel, visszatarthatatlanul csordultak ki szívéből, kép-

zeletében teremtett egy élettársat magának és el árasztotta velők. Ez az önmagára sohasem gondoló jóság, szives szolgálat, emberséges segítség, a mivel bujdosó társai iránt is mindig kész, noha épen nem vak ama visszaosságok és gyarlóságok irányában, egyenetlenség, irigység, gyanakodás, melyek az emigrációk rendes átkai s a melyektől a rodostói telep sem maradhatott ment, még akkor sem, mikor már egy szilvafa árnyéka alá szorúlt (116. 162). Inkább csak sóhajt fölöttük, az elmúlhatatlan emberi gyarlóságon, mintsem hogy feddené őket, még kamarájának siket falai közt is.

Kedvezetlen ítéletmondásaiból emberszerető lelke ritkán felejt ki a »mentő körülményeket«, általában ép oly tartózkodó bennök, mint a milyen föltétlen és rendületlen hittel van az isteni igazsághoz, bölcsességhez és jósághoz. Lelkét teljesen megnyitja neki, de sem titkain nem töpreng, sem el nem fogúlt a vallásos babonában (65. 95.). Ebben a mély, odaadó, tiszta megnyugvást kereső vallásos érzésben talán kereshetjük bizonyos nyomát annak a Féné-lontól is pártolt quietizmusnak, mely XIV. Lajos Franciaországában a szellemeket annyira megmozgatta s oly heves viták tárgya volt: a lélek, semmi által nem zavarható szemlélődéssel, minden vágytól és céltől menten merül Istennek szeretetébe. A muszlim fatalizmus tanításai és példái is erősíthették ezeket a régi benyomásokat. Mikesnek, hűsége és honvágya mellett, ez az isteni félelme, bizodalma az Úr bölcsességében és megadása akaratában: legjellemzőbb indítéka. Nem akkor kapaszkodik hozzá, mikor már menedéke nincs; üdítő, a vágyak és keservek szomját oltó forrása folyton buzog szívéből. Hangja attól kezdve, hogy Leveles-

könyvének legelső istenes sóhajta kitör belőle (4), folyvást erősödik és szélesedik ; mikor fejedelmét elveszti ; mikor a feltámadásukat illető vékonyka reménye is szertefoszlik ; mikor a szép királyné kegyetlen határozatából meg kell értenie, hogy »ex Turcia nulla redemptio« : uralkodóvá lesz egész belső világában. Csak természetes fejlődés az, a mit feltüntet, az élet föltételezte átmenet ; lényegére nézve a fiatal meg az agg Mikes között nemcsak ellentétet, de még nagyobb változást sem láthatunk. Az ifjú vallásos érzése is komoly már s nem zordon az öregé sem. A fejlődés mozzanataira mindössze annyit jegyezhetünk meg, hogy kezdetben még cseng benne az istenben vetett bizalom, ki jóra fordíthatja sorsukat, míg utóbb már csak az áhítatos megadás hangzik bölcsességében, ki hátralevő napjainak minden élni való kenyerét Rodostóban rakta le számára. Ez a keleti kép, mellyel keresztyén megnyugvását legszívesebben példázza, már Törökországba érkezésük évében, Drinápolyban írt leveleiben (7. 16) előfordul s azóta mindvégig igen sokszor. A vele kifejezett gondolatoknak és érzéseknek harmóniája mind sűrűbben zendül föl s egyre erősebben hallszik ; a korábban belevegyülő könnyed trillák és futamok ritkulnak ; s befejezésül egy, szent egyszerűségében mélyen megindító akkorddal végződik.

Az isteni félelemnek ilyen határozó uralkodása a lelken, ennek valamennyi megnyilatkozásában ilyen jellemző sugallata : magában nem új jelenség irodalmunkban. XVI. századbeli, protestánskori írónknak legnagyobb részét jellemzi. Deszínre és hangra, az életfelfogás alakítására nézve Mikesnél mennyire másnak mutatkozik ! A léleknek nem zordon két-

ségeit, sötét rémeit, büntudatát veri föl, hanem inkább nyugalma hozza ajándéku és szent derűjét örzi. És meg is örzi. A próféták rettentő képzelgéseinek és harsány páthosának semmi nyoma: inkább a gyermekkedély tiszta vidámságával humora lopózik be egyideig még azokba a formákba is, melyekbe, a »nagy cselédes-gazda« bölcsességére bízván magát, vallásos érzelmét önti. »Isten rendélése után kell járnunk, és azon nem sétálni kell, hanem futni; mert az isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaróján, ne csak jó kedvvel, hanem örömmel« (12). Hogy erkölcsi felfogását, életnézetét milyenné táplálta, hogyan fejlesztette ez a vallásossága: bizonyára minden olvasója a szívbeli meghatottság mosolyával könnyen megfelel reá. De hadd idézzek erre nézve mégis néhány jelentéktelennek látszó sort, mely azonban előttem rendkívül jellemzőnek tűnik föl. Nénje állítólag bort küld neki s Mikes a köszönő levélben (104) ezeket írja: »A mértékletes ital segíti a mi édes egészségünket. Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az első minmagunkért; a másodikat jóakaróinkért; a harmadikát a vigaságért; és a negyedikét az ellenségünkért. Ezt nem tartják a mi édes tündér hazánkban«. Jókedve, az életnek egészséges szeretete, a hálának folytonos buzgása, a megbocsátás szelíd készsége, egész keresztényen emberszeretete benne van ebben a lelkéből fakadt, vagy legalább annyira a lelkéhez szólott mondasban.

Gondolatai számtalan helyen, hangja vége végig bizonyosságot tesznek róla, hogy szinte boldogan érzi, hogy van benne valami, a mivel a sors nem bír: jósága és kedélye. Tele van hálával ura iránt, képzeletbeli nénjének gyöngédsége

íránt, a vendéglátó törökök íránt, de mindenek fölött menyeyi atyja íránt, »kinek gondviselése mindenkor vele volt« (207). Legsanyarúbb napjaiban sem képes a végzet megtörni; a csapásokat hitével és humorával, a bizalmatlanságot és idegenségét becsületességével és szeretetreméltóságával győzi le, s a kis örömöket is élvezi szerény életkedvével. Egy nagy politikai hírt, az ausztriai ház férfiágon kihaltának hírét ezzel a fölkiáltással veszi: »Micsoda szép állapot élni; mert ha meghaltunk volna, nem éltünk volna meg ilyen nagy dolgot!« (159). Fürge, jóságos leleményével mindennek megtalálja derűs vagy legalább megnyugtató oldalát. Még utolsó reményének megghiúsultát is, hogy hazai földben pihenhet, tréfás ironiával magyarázza a maga javára és elhumorizálja: »Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkából való kirekesztetésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon« (165). Enyelgő humora beragyogja egész világát s ha elborúl is, különösen egy-egy bujdosó társának halálakor, a keserűségtől távol marad. Az őszi ködök még elhagyatott agg korában is könnyen fölszakadoznak lelkéről s a rét virágai enyhén mosolyognak felénk a napszállat árnyékában.

6.

Ilyen eredeti és szeretetreméltó lélek az, a mely a *Leveleskönyvben* megrajzolódik előttünk, még pedig a maga igaz és vonzó teljességében. Ez tartalmi újsága s kedveltségének fő forrása. A ki megismerkedik vele, mintha bizalmas, nemes és jókedvű barátot nyerne benne, a kinek nincsen titka előttünk s minden gondja, hogy a mi szívünkön is könnyítsen. És minthogy ez a lélek a neki legmegfelelőbb nyelvi alakban fejeződik ki: stiltörténeti fontosságát is voltaképp ez magyarázza. Ha mindazoknak a vonásoknak, melyekkel Mikes előadasmódja jeleskedik és amelyeknek újságával meglep, közös gyökerét keressük s egy mindent összefoglaló tételben kívánjuk megjelölni őket: azt mondhatjuk, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* prózája az első, minden ízében, igazán *egyéni próza* irodalmunkban. Az egyéni léleknek első teljes képe az egyéni előadásmódnak első eredetiségében jelenik meg.

Mikes irodalmi műveltségét Franciaországban, francia munkákból merítette. Ennek a nyomát örzi vékony, sűrű, hosszas, dült betűs, egészen franciás jellegű kezeirása is. A francia példák, emlékiratok, levelek, költői enyelgések, megtanították, vagy inkább felbátorították olyan

psychologiai jellemű hatásokra, melyekre korábbi irodalmi kísérleteink alig gondoltak. A maga sajátos valója, eredetisége pedig könnyen és természetesen vezette e hatások módjára és eszközeire, mert hiszen a milyen volt, magát épen ezek által és ezekben fejezhette ki leghívebben. Sokféle tárgyainak mindegyike egyéniségébe olvadva, az ettől nyert eredeti színben és hanggal jelenik meg. A régi magyar történeti stílnak deákos, mesterséges, általában hideg körmondatai felbomlanak, kemény sententiái megenyhülnek: a mit elmond a világnak és a maga körének történetéből, a népek hagyományaiból, a saját élményeiből: könnyedén, a beszélgető hang kedvességével, a szemlélet és szemléltető kedv elevenségével teszi. Természetességét egy művészi lélek ösztönszerű finomsága teszi kedvessé s szerkesztő, kikerekítő, kiélező képessége hatásossá; épen e tulajdonságai által szinte szembe kerül azokkal az elbeszélő elődeivel, a kik még deákosok sem voltak, csak képzetlenül és nyersen természetesek. Vallásos eszmék hangoztatásában és kifejezésében is merőben új. A polemikusok és predikátorok vagy csatázók, szenvedélyesek, csufondárosok, vagy szárazak, okoskodók, követelők. Nála az érzésre és éreztetésre esik a súly, a szeretetre és megnyugvásra. Gondolatai mindig szíven mennek keresztül s a nyelvnek rideg erélyét gyöngéd melegsége, szinte bája váltja föl. Valósággal minden ízében újnak, szokatlannak, eredetinek tetszik ez a beszéd, mely egyszerre oktat és mulattat, magához von és föl-emel, megindít és megnyugtat, meglep és elandalít, borong és tréfál. Gondolatokat, képeket, alakokat, mindent csak magából merít, abból, a mit igazán magáévá tett; [előadásának minden vonása, fordú-

lata, kifejezése egyenest lelkébe világít; s e színjátékban voltakép az egymásra utaló színeknek milyen harmóniája játszik. Hangjának pathetikusabb emelkedését mindig valamely elegikus vonás mérsékli; jókedvének szilajabb áradását humoros melankholia. »A nagy vigasságban csak sóhajtunk, s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben« (57).

A vers nem volt kenyere. A leveleskönyv első felében. Rákóczi haláláig, szívesen sző írásaiba rímes sorokat, nagyobbára gnómákat, a szóban forgó dolgok erkölcsi vagy életbölcseleti tanulságait, a keleti mesegyűjtemények módjára, talán ép ezek hatása alatt, mint a hogyan Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicum*ában is találjuk. Mindössze két ilyen helye érdemel némi figyelmet, az a kettő, melyet Thaly Kálmán is közölt *Adalékai*-ban. Az egyik (42) egy hosszú, értéktelen leíró versnek végsoraiban egy meleg és egyszerűségében megillető vallásos fohászkodás. A másik, mely Bercsényi halála alkalmából készült (64), Dante egy megrázó sorának visszhangja egy naiv lélek merengésében. Alakilag azonban mindez darabos, hangtalan, erőltetett. A ritmus kötelékei közt nehezen, szinte esetlenül mozog.

Mennyire más prózájának folyamata és hangja! Mint a napsütötte szökőkút vize, oly könnyen, frissen, csillogóan és szabadon s egyszersmind oly tetszetős szabatossággal ömlik és szökell. Még pedig minél inkább magát adja, minél kevésbbé ragaszkodik ismertetett olvasmányainak szavaihoz vagy elbeszélő módjaihoz: annál elevenebben és jellemzőbben. Szerkezetei kerekék mesterkedés nélkül, jól és világosan tagoltak számítás nélkül, válto-

zatosak darabosság és egyenetlenség nélkül. A terjedelmesebb mondatok rövidebbekkel váltakoznak, a bonyolultabbak egyszerűekkel, kérdésekkel, tételekkel, felkiáltásokkal. Szinte szórja az elmés fordulatosakat, találó képeket, hatásos alakzatokat, népies mondásokat, élces gondolatjátékokat, minden igény és keresettség nélkül, lelkének legtermészetesebb és legmegfelelőbb megnyilatkozásaként. A hol színben legtarkább, ott is érezzük a tónus egységét; a hol hangban legváltakozatosabb, ott is a harmóniáját. Különös kedve telik tréfás túlzásokban; a találós mesék formáiban; a szententiózus és tréfás röpke beszéd vegyítésében; a látszatos ellentétekben s általában a paradox vonatkoztatásokban. Mikes minden egyes lapja bizonyosságot tesz róla, hogy a képeknek, hasonlatoknak milyen bővében van és mikor mégis azt látjuk, hogy a *kenyérrakások* példázatához hányszor tér ismételve vissza az egész munkában: méltán elfogadó szívvel érezhetjük, hogy milyen állandóan és súlyosan nyomta lelkét épen az a gondolat, a hontalanságé, mely képzeletét újra meg újra ehhez a keleti képhez vezette. Honvágyában élt hazájának emléke s ennek az emlékek ránk nézve legértékesebb mozzanata: *nyelve*. Az ő híres »székely« *nyelve*, melyet a hangzásig terjedő eredetiségében, gyökerességében, gazdagságában, tisztaságában őrzött meg. Megőrizte félszázadon keresztül a nélkül, hogy hallotta volna, körülle idegen nyelvek zsongásában, idegen olvasmányok állandó benyomása alatt, más magyar szójárások elmosó hatásában. Ez a nyelv, mely alakjaiban és anyagában szüzen maradt, éles ellentétben tűnik föl az akkortájt itthon lábrakapott irodalmi deákos keverék-nyelvvel. Mikes nyelvérzéke ép olyan tisztán maradt, mint egész lelke.

Ennek a léleknek képét tárja föl előttünk újra ez a diszes könyv. *) Mikesnek, a ki életében csupa egyszerűség, szerénység és igénytelenség volt s leveleinek egy részét, asztal híján, egy-egy rozszart fa-széken írta: vajjon kedvére lenne-e, hogy ily fényes öltözetben kell megjelenenie? De hiszen Rákóczi Ferencnek, annak a fejedelemnek ünnepe-re, szinte kíséretében jön, a kinek dísz-e és dicsősége volt az ő hű lelkének minden gondolata. Ha az ő kedvéért huszonkét esztendeig zúgolódás nélkül hordta a francia köntöst: ma, egy régi átkot megtörő diadalünnepe-n, az ő kíséretében talán szive-szebben fogja viselni a magyar díszet.

*) E tanulmány bevezetésül készült Mikes Törökországi Leveleskönyvének ahhoz a díszkiadásához, melyet a kormány megbízásából a Franklin-társulat adott ki.

Franklin-társulat
 1891. é. t.
 930

Mikes Kelemen

Törökországi levelei.

Ara 20 kor.

A m. kormány támogatásával létrejött nagy képes díszkiadás **Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán és Erődi Béla** tanulmányaival. A szöveget kiadta **Miklós Ferencz**. Számos színnyomásu képmelléklettel, melyek **E. Illés Aladár** e célra készült festményeinek hű másolatai.

Mikes Kelemen

Törökországi levelei.

Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. *Császár Elemér*. Számos képpel. Diszköt. 6 kor.

Megrendelhető **LAMPEL R.** könyvkereskedése (**Wodianer F. és Fiai**) részvénytársaságnál, Bpest, Andrásy-ut 21.

